

Maciej Lechowicz

Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Zakład Geografii Regionalnej
m.a.lechowicz@uw.edu.pl

**OSADNICTWO KARPACKIE NA GRANICACH
REGIONÓW PRZYRODNICZYCH**

**The settlement at the boundaries of the natural regions
in the Carpathians**

Abstract: The paper discusses general regularities which determine the relationships between nature and human settlement in respect of urban settlement and the primary physio-geographic boundaries. The study looks at the relations between the mountains and the foothills boundary and the distribution and development of cities in the Ukrainian Carpathians over the span of the last thousand years. In the successive periods, the role of the analysed boundaries in the development processes was subject to distinct changes. While the defence function was losing in importance, new functions appeared such as the tourist function. The author's analysis corroborates the hypothesis that the high-rank physio-geographic boundaries such as e.g. premontane gradient zone, have played (and still play) a considerable role in the processes of city location and development.

Słowa kluczowe: osadnictwo, granice fizycznogeograficzne, Karpaty Ukrainie
Key words: settlement, *physio-geographic* boundaries, the Ukrainian Carpathians

Zainteresowania człowieka związkami ze środowiskiem geograficznym sięgają jeszcze czasów starożytnych. Efektem ich były niekiedy spostrzeżenia praktyczne, wykorzystywane np. do optymalnego lokalizowania osiedli w terenie i rozplanowywania ich wewnętrznego układu (Witruwiusz, 1956)¹. W okresie tym przywiązywano szczególną wagę do tych składników przyrody, które wią-

¹ Praca Witruwiusza została napisana między 27 a 13 rokiem p.n.e., a jej tłumaczenie na język polski ukazało się w 1956 roku.

zały się bezpośrednio z rolnictwem, budownictwem i żeglugą. Zapewne dlatego, za najważniejszy dla życia ludzkiego składnik przyrody uważany był klimat (Dumanowski 1982).

Podobne poglądy na rolę przyrody w życiu ludzi przetrwały niemal przez cały okres średniowiecza. Pogłębienie wiedzy o Ziemi oraz poszerzenie jej zakresu terytorialnego w odrodzeniu wprowadziło pierwsze poważne zmiany. Dopiero jednak okres oświecenia przyniósł przełom w podejściu do omawianej problematyki. Jeden z czołowych przedstawicieli tego okresu – Charles Louis de Secondat Montesquieu – charakter różnych społeczeństw tłumaczył właściwościami klimatu i gleby, uważał jednak, że wpływ ten maleje w miarę rozwoju cywilizacji. Podobnie dla Georga Wilhelma Friedricha Hegla i Johanna Herdera naród był „dzieckiem danego terytorium”. Choć obydwaj również podkreślali znaczenie klimatu dla rozwoju społeczeństw (choć różnie rozumiane), znacznie złagodzili determinizm głoszony przez Monteskiusza (Jędrzejczyk 1997).

Karola Rittera należy uznać za jednego z prekursorów antropogeografii, która ukształtowała się w wieku XIX. Za podstawę podziałów regionalnych przyjął przede wszystkim rzeźbę terenu i sieć rzeczną. Szczególnie istotna dla mojej pracy jest jedna z tez tego autora, że „dzieje nie rozwijają się obok przyrody, lecz tkwią w niej samej” (za Jędrzejczykiem 1997, s. 19). Za twórcę antropogeografii uważa się Fryderyka Ratzla. Miała ona badać uwarunkowania człowieka od przyrody ujęte w formie ogólnej zależności między stałą powierzchnią Ziemi a zmieniającą się na niej ludzkością. Z kolei francuska geografia człowieka z Paulem Vidal de la Blache’em na czele skupiała się głównie na charakterystyce różnych typów środowiska przyrodniczego i zasiedlających je grup ludzkich, których cechy charakterystyczne uznawano za ściśle związane z danym typem środowiska².

W Polsce w okresie międzywojennym i zaraz po wojnie jedynie sporadycznie pojawiały się wśród prac geograficznych publikacje, które można uznać za kontynuację antropogeografii. Zdarzały się jednak nawet ujęcia kartometryczne (August Zierhoffer 1959, Józef Staszewski 1957). Z punktu widzenia analizowanego zagadnienia szczególnie cenna jest nieco wcześniejsza praca A. Malickiego *Przyrodnicze uwarunkowania położenia miast na obszarze Nadbuża* (1937).

Nieco później M. Janiszewski (1973) prowadził badania dotyczące roli granic fizycznogeograficznych, oraz tzw. „naturalnej drożności” jako głównych, przyrodniczych czynników lokalizacji i rozwoju miast.

Najnowszą kartę w badaniach relacji między przyrodą a działalnością człowieka tworzy grupa osób skupionych wokół osoby Bolesława Dumanowskiego.

² Analizę literatury dotyczącej antropogeografii znajdujemy u D. Jędrzejczyka, 1997.

Sformułował on hipotezę, że zróżnicowanie środowiska przyrodniczego pozytywnie oddziałuje na różne przejawy działalności ludzkiej (Dumanowski 1968, 1985). W szeregu prac, również dyplomowych, na przykładach regionalnych z całego świata zweryfikowano – na ogół z pozytywnym skutkiem tę hipotezę. Z metodologicznego punktu widzenia dla potrzeb tego opracowania istotną jest nawiązująca do tego nurtu praca A. Gocłowskiego *Przyrodnicze uwarunkowania lokalizacji i trwałości miast na Półwyspie Krymskim* (1992).

Niniejsze opracowanie jest próbą zbadania najbardziej ogólnych prawidłowości kształtujących relacje między przyrodą, a człowiekiem, w odniesieniu do osadnictwa miejskiego i głównych granic fizycznogeograficznych.

Większość granic fizycznogeograficznych jest w rzeczywistości strefami przejściowymi, w obrębie których cechy jednego z rozgraniczanych regionów stopniowo zanikają, a pojawiają się właściwości drugiego (Richling 1992). Są więc szczególnym przypadkiem obszarów cechujących się dużą terytorialną zmiennością, czyli zróżnicowaniem warunków przyrodniczych (Gocłowski 1992).

Granice fizycznogeograficzne nie stanowią zwykle nieprzewyciężonych przeszkód dla osadnictwa, wielu autorów uważa nawet, że „przyciągają” je w swoje sąsiedztwo. „Różnorodność krain przyrodniczych a więc i gospodarczych oraz strefy kontaktów różnych regionów są dla egzystencji miast bardzo korzystne, gdyż ułatwiają koncentrację produkcji i wymiany opartą na różnorodnej wytwórczości i różnych interesach otaczających obszarów. Różnorodność ta zwłaszcza występuje na granicy wielkich jednostek morfologicznych: gór, wyżyn, nizin, wzdłuż których obserwuje się koncentrację miast” (Kiełczewska-Zaleska, 1972, s. 144). „Można zatem przypuszczać, że właśnie w obrębie owych silnie zróżnicowanych, fizycznogeograficznych stref granicznych zachodzi szczególnie intensywna wymiana materii-energii (...) między przyrodą i człowiekiem” (Gocłowski 1992, s. 80).

Spróbujemy sprawdzić, jak wyglądają relacje człowiek–środowisko przyrodnicze w obrębie tak specyficznej strefy, jaką jest wysokiej rangi granica fizycznogeograficzna. Czy tego rodzaju strefa gradientowa jest rzeczywiście swego rodzaju „magnesem” dla osadnictwa miejskiego? Jednym z regionalnych polygonów badawczych może być interesujący nas tutaj obszar karpacki, leżący na styku dwóch bardzo odmiennych kulturowo części Europy: łańciskiej i wschodniosłowiańskiej.

Jak wynika z porównania rozmieszczenia osadnictwa z przebiegiem granic fizjograficznych na mapie, które przeprowadził M. Sirko (1986) dla okolic Lwowa³, związek ten jest niezwykle ścisły i bardzo sugestywnie różnicuje poszczególne jednostki fizjograficzne, nie tylko te najważniejsze, lecz również drugie-

³ Arkuszy Lwów, (NM–35) Mapa Osadnictwa Świata 1 : 1 000 000

go rządu. W związku z powyższym perspektywy przeprowadzenia moich badań w tej strefie oceniłem jako obiecujące.

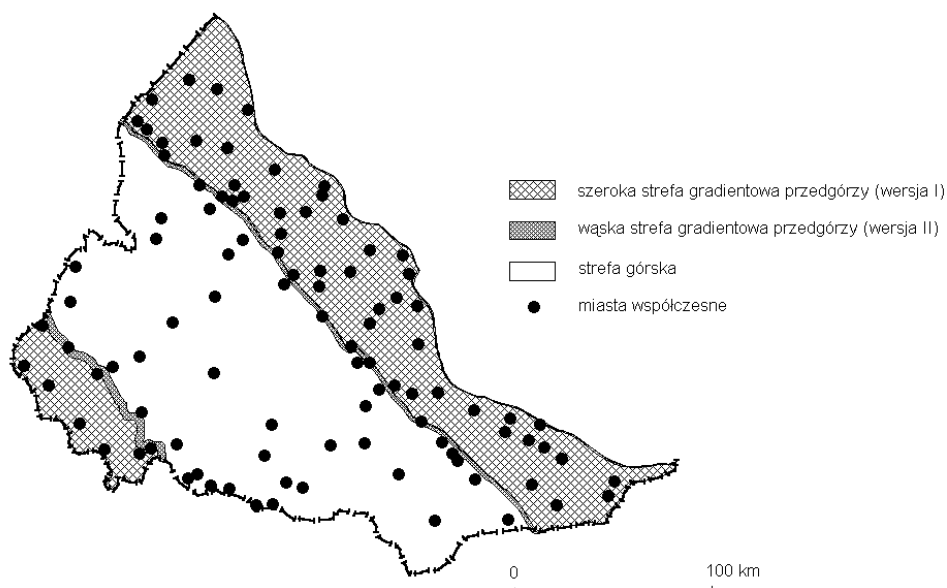
Na tym obszarze, a szczególnie w jego części górzystej, istnieje wiele kompleksowych granic fizycznogeograficznych, o różnej randze i wyrazistości.

M. Kiełczewska-Zaleska (1972) pisze, że wokół większych i średnich pasm górskich, będących nie tylko przeszkodami komunikacyjnymi, ale również specyficznymi regionami gospodarczymi, występują strefy graniczne o wielkich kontrastach ponieważ góry są poważną przeszkodą dla komunikacji lądowej i barierą dla osadnictwa. Zmuszają one człowieka do szukania najłatwiejszych do ich przebycia obniżen, czyli przełęczy i dolin (a więc naturalnych ciągów komunikacyjnych). Mogą również stymulować rozwój osadnictwa miejskiego, które jednak nie rozwija się w górach, lecz zazwyczaj na ich przedpolach. Podgórskie obniżenia, występujące zwłaszcza u wylotów ciągów komunikacyjnych z gór, stwarzają dogodne warunki dla rozwoju miast. Jedynie mniejsze ośrodki mogły znaleźć warunki sprzyjające rozwojowi w głębi obszaru górskiego, ale zwykle w rozszerzeniach dolinnych, np. u zbiegu ważniejszych dolin.

Klasycznym i często przytaczanym przykładem oddziaływania granic fizjograficznych jako głównego przyrodniczego czynnika lokalizacji miast są właśnie strefy krawędziowe gór i wyżyn. Obszary przedgórskie zasługują w pełni na uwagę w ramach badań relacji człowiek środowisko przyrodnicze z tej racji, że łączą tak odmienne tereny, jak równiny i góry. Występowanie w ich obrębie pewnych cech obu tych regionów jest zapewne korzystne dla osadnictwa. Wiemy, że już autorzy starożytni doceniali znaczenie różnorodności krajobrazu dla działalności ludzkiej, m.in. Strabon pisał o Italii, że skoro po obu stronach Apeninu występują równiny oraz żyzne wzgórza, nie ma ani jednej jej części, w której nie łączyłyby się zalety krain: górzystej i równinnej. Europa zaś, to obszar politycznie rozwinięty właśnie z powodu swego zróżnicowania: cechuje się ona bowiem urozmaiconą rzeźbą i we wszystkich kierunkach przecięta jest równinami i górami tak, że wszędzie elementy rolnictwa i cywilizacji stykają się z elementami wojny (Strabon, IV, 4 za: Staszewski 1960).

Oddziaływanie granic fizjograficznych jako głównego przyrodniczego czynnika lokalizacji miast szczególnie wyraźnie rysuje się przy krawędziach polskich Karpat i Sudetów (istnieje tam około 40 miast). W Karpatach granica między górami a przedgórzami jest mniej wyraźna niż w Sudetach i nie przebiega tak prostolinijnie. Miasta tu powstające wyrastały przede wszystkim na węzłach, wytworzonych w miejscu wypływu karpaccich rzek na niższe tereny. Tutaj właśnie dokonuje się połączenie dróg śródgórskich, poprzecznych, z podłużną drogą podgórską.

Analizowaną strefą graniczną będzie kontakt Karpat Ukraińskich i terenów przedgórskich. W pracy tej zagadnienie szerokości tej strefy zostało potraktowane na dwa sposoby (ryc. 1).

Ryc. 1. Przedgórza jako strefy graniczne a miasta w Karpatach Ukraińskich
Fig. 1. Foothills as the border zones and cities in the Ukrainian Carpathians

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Melnik A., 1999

W ujęciu pierwszym, za strefę graniczną między górami i terenami je otaczającymi uznany został cały teren przedgórski. Tak np. strefą graniczną jest całe Przedkarpacie. Podejście takie pozwala w prosty sposób wyodrębnić cały rozległy obszar przejściowy, gdzie cechy gór i przylegających terenów przenikają się wzajemnie. Przeprowadzona analiza wykazała, że zasadne byłoby jednak zawężenie tej strefy, co doprowadziło do drugiego podejścia.

W drugim ujęciu za granicę gór i terenów przedgórskich przyjęto jedynie wąską (5 km) strefę ich styku, najlepiej widoczną w terenie między Przedkarpaciem a Karpatami Skibowymi i Pokucko-Bukowińskimi. Przyjęcie takiej granicy uzasadnia z kolei występowanie wyraźnego morfologicznego progu między obszarami typowo górskimi a łagodnymi wzgórzami przedgórzy. Tę, głównie morfologicznie wyrażoną, granicę uzupełniają także granice: klimatyczna, glebowa i roślinna, które mają zbliżony przebieg.

Zasięg obu stref częściowo się pokrywa, a więc część badanych miast znajduje się w obrębie obu stref.

Na 99 uwzględnionych w analizie miast aż 70 z nich leży w którejś ze stref przedgórskich. Warto więc przyjrzeć się uważniej korelacji rozmieszczenia miast z przebiegiem stref gradientowych, jak również zagadnieniu rangi tych miast.

SZEROKA STREFA GRADIENTOWA PRZEDGÓRZY

Strefy przedgórskie często były preferowane przez osadnictwo nie tylko ze względów gospodarczych, ale i społecznych. Jedne i drugie uwarunkowania zakorzenione były jednak w warunkach przyrodniczych. Względy gospodarcze kierowały osadnictwo ku najlepszym terenom rolniczym (poza górami były to na ogół tereny równinne, a w górach kotliny i doliny), społeczne zaś – ku górystym (względy obronności). Wobec tych dwóch, wzajemnie przeciwstawnych, tendencji najlepszymi lokalizacjami były dla miast właśnie tereny przedgórzy, spełniające w pewnym stopniu obydwie te warunki (patrz m.in. Semple 1932).

Na terenie badań na szczególną uwagę zasługuje przedgórska strefa gradientowa na Zakarpaciu, gdyż jest ona położona na wysokości około 200 m n.p.m., to jest 200 m niżej, niż analogiczna granica gór i Przedkarpacia na północy. Na Zakarpaciu grzbiety górskie gwałtownie opadają ku nadrzecznej równinie Cisy. Przedgórze *sensu stricto* stanowią tutaj strefę bardzo wąską, rzędu kilku lub kilkunastu kilometrów, znacznie węższą niż na Przedkarpaciu. Właśnie ten fakt oraz chęć uzyskania bardziej precyzyjnych wyników analizy spowodowały, między innymi, że strefę gradientową przedgórzy potraktowano w pracy na dwa sposoby, a współczynniki wyliczono osobno dla terenów zakarpackich i przedkarpackich.

W literaturze geograficznej przedgórze uważa się na ogół za obszary potencjalnie nieporównywalnie atrakcyjniejsze dla rozwoju osadnictwa od gór.

Jak już wspomniano wyżej, pierwsze podejście do zbadania relacji między przedgórską strefą gradientową a lokalizacją i rozwojem leżących w jej obrębie miast polegało na przyjęciu całych przedgórzy jako stref granicznych. Analiza taka powinna wykazać, czy nawet w tak szeroko rozumianej strefie granicznej między górami a terenami nizinnymi można stwierdzić przestrzenne powiązania między zasięgiem tej strefy a rozmieszczeniem i rozwojem miast.

Pomimo różnorodności morfologicznej analizowanych terenów (szczególnie Zakarpacia), można odnaleźć w charakterze i funkcjach miast położonych w obrębie tak przyjętej strefy ich silne związki z górami. Tak np. Sambor, leżący już w obrębie niemal równinnej części Przedkarpacia, czerpał od XIV do XVIII wieku duże dochody z handlu węgierskimi winami⁴, które docierały doń dzięki naturalnym szlakom przekraczającym właśnie tutaj Karpaty. Podobnie, położone na Zakarpaciu Berehove (Beregh Szasz) kontrolowało przewóz soli w głąb Węgier z położonych w pobliskich górach żup sołotwińskich (Nagy Szlatina). O łączności miast terenów przedgórskich z górami decydował handel. Nawet współcześni geografowie ukraińscy, łącząc tereny Niziny Zakarpackiej z Karpatami, nazywają teren Zakarpacia okręgiem przedgórsko-nizinym (Melnik 1999).

⁴ Handel winem w tym okresie był niezwykle intratny i stanowił o zamożności miast (patrz np. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, 2000).

Wydaje się więc, że dla naszych celów za strefę graniczną między obszarem gór, a przedgórskim obszarem równin możemy uznać cały przejściowy obszar karpackich przedgórz. Właśnie w ich obrębie zarówno cechy gór jak i równin stopniowo zanikają, przenikając się wzajemnie.

Tak szeroko rozumiana strefa graniczna zajmuje łącznie po obu stronach Karpat 37% całego terenu badań. Następnie obliczono wartość współczynnika zagęszczenia miast w górach i w strefie granicznej wg wzoru:

$$Z_p = \frac{\frac{L_{ms}}{P_s} 100\%}{\frac{L_m}{P} 100\%}$$

gdzie:

Z_p – współczynnik zagęszczenia miast

L_{ms} – liczba miast w strefie w danym okresie

L_m – ogólna liczba miast w danym okresie

P_s – powierzchnia badanej strefy

P – powierzchnia całego badanego obszaru

Wartość tego wskaźnika może być jedynie przesłanką świadczącą o istnieniu – lub też braku – statystycznej zależności nie zaś związku przyczynowego. Jednak im wartości wskaźnika są wyższe, tym większe jest prawdopodobieństwo, że istnieje także związek przyczynowy między badanymi zjawiskami.

Przy użyciu tego wskaźnika zbadano stopień zagęszczenia miast w kolejnych okresach w górach i w strefie przedgórz (Tabela 1).

Tab. 1. Zagęszczenie miast w górach i w strefie przedgórz

Tab. 1. Density of cities in the mountains and in the foothill zone

Okres historyczny (lata)	liczba miast ogółem [L_m]	miasta w strefie granicznej [L_{ms}]		współczynnik zagęszczenia miast [Z_p]	
			% ogółu miast	w strefie przedgórz	na obszarach górskich
I (IXw.–1349)	34	27	79	2,14	0,33
II (1349.–1648)	87	60	69	1,89	0,48
III (1648–1772)	91	62	68	1,86	0,50
IV (1772–1945)	98	62	63	1,76	0,58
V (1945–1991)	99	63	64	1,73	0,56

Źródło: Opracowanie własne.

Wartość współczynnika zagęszczenia miast w strefie przedgórzy jest dla wszystkich przedziałów czasowych dość wysoka, 1,73-2,14. Świadczyć to może o wyższej atrakcyjności dla osadnictwa miejskiego przedgórzy niż sąsiednich terenów górskich (Zp wynosi tam od 0,33 do 0,58). Zwraca uwagę fakt, że w ostatnich dwóch okresach historycznych wartość współczynnika dla strefy górskiej rośnie. Wiąże się to zapewne z postępującą kolonizacją terenów górskich, szczególnie silną w dwu ostatnich okresach (m.in. miasta wypoczynkowe i uzdrowiskowe, jak Jaremcze czy Worochta).

Aby ocenić zmieniającą się rolę poszczególnych ośrodków w kolejnych okresach każdemu z miast przypisano rangę i uszeregowano je w poszczególnych okresach. Ranga zależała od obiektów, instytucji i funkcji jakie dane miasto posiadało i pełniło w kolejnych okresach historycznych (Lechowicz, 2002). Po zestawieniu rang dotyczących poszczególnych funkcji badanych miast, wyliczono następnie średnie arytmetyczne współczynników, określające znaczenie danego miasta w regionie. Wartości te przedstawiono kolejno dla funkcji administracyjnych, religijnych, obronnych, handlowych, produkcyjnych i kulturalnych. Sposób wyliczania współczynnika pozycji miasta w regionie w danym okresie historycznym (z wyjątkiem okresu V) przedstawia się więc, jak następuje:

$$R = \frac{Ra + Rr + Ro + Rh + Rp + Rk}{6}, \text{ gdzie}$$

R – to współczynnik pozycji miast w regionie w danym okresie, zaś Ra, Rr ... etc., to rangi cząstkowe, przyznane miastom jako ośrodkom: Ra – administracyjnym, Rr – religijnym, Ro – obronnym, Rh – handlowym, Rp – produkcyjnym, Rk – kulturalnym

Tab. 2. Stopień rozwoju miast w strefie przedgórzy i w górach

Tab. 2. Level of urban development in the foothill zone and in the mountains

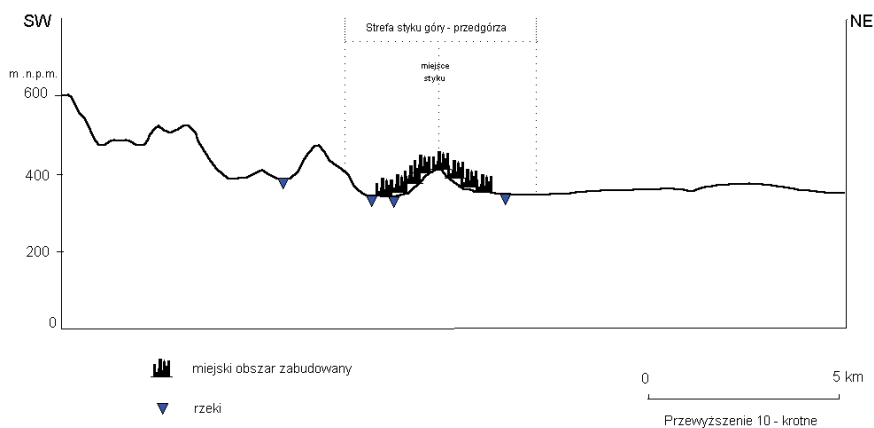
Okres historyczny (lata)	współczynnik pozycji miasta w regionie [R] (wartość średnia dla miast w danym okresie)	
	strefa przedgórzy	obszary górskie
I (IXw.–1349)	1,42	1,50
II (1349.–1648)	1,63	1,22
III (1648–1772)	1,66	1,30
IV (1772–1945)	1,96	1,69
V (1945–1991)	1,68	1,40

Źródło: Opracowanie własne.

Hierarchię miast leżących w górach i na przedgórzach przedstawia tabela 2. Za wyjątkiem okresu I wartości współczynnika dla przedgórz są wyższe od wartości dla gór. Niższa wartość współczynnika w okresie I spowodowana była zapewne względami bezpieczeństwa, które w tym czasie odgrywały dla osadnictwa istotną rolę. Na pagórkowatych bądź równinnych przedgórzach było zapewne mniej miejsc o walorach obronnych niż w silnie zróżnicowanych górach. Same góry stanowiły też w tym czasie dobre schronienie dla ludności uciekającej tam przed niebezpieczeństwem z pobliskich osiedli.

WĄSKA STREFA GRADIENTOWA PRZEDGÓRZY

Przyjęcie wąskiej strefy granicznej podyktowane zostało charakterem karpackich przedgórz oraz potrzebą bardziej szczegółowej analizy relacji między osadnictwem miejskim i przebiegiem strefy granicznej gór z przedgórzami. Szerokość strefy określono za pomocą profili poprzecznych przez próg morfologiczny między górami a przedgórzami w obrębie badanych miast. Profile wykreślono na mapach topograficznych w skali 1: 200 000 prostopadłe do przebiegu brzegu Karpat, czyli ogólnie biorąc SW – NE (Ryc. 2). Za styk gór i przedgórz przyjmowano każdorazowo wierzchołki ostatnich wzniesień, za którymi tereny górskie przechodzą w pofalowane, a czasami nawet równinne obszary przedgórz. Od tych miejsc wyznaczono w obie strony strefę o łącznej szerokości 5 km, co pozwalało na objęcie nią zarówno wspomnianych wzniesień, jak i terenów położonych u ich podnóża. Następnie analogicznie jak przy poprzednio analizowanej strefie gradientowej, przeprowadzono pomiary kartometryczne celem uzyskania wskaźnika zagęszczenia miast (Zp) dla wyznaczonej strefy.

Ryc. 2. Profil terenowy przez Stary Sambor
Fig. 2. Land profile of Stary Sambir

W owych wąskich strefach, zajmujących jedynie 4 % obszaru badań, we wszystkich okresach występowało ponad 30 % miast (Tabela 3).

Zagęszczenie miast w takiej wąsko zakreślonej strefie gradientowej było i jest, jak widać, wielokrotnie wyższe niż wartości średnie dla całego obszaru badań, co sugeruje występowanie między tymi zjawiskami związku przyczynowego.

Tab. 3. Zagęszczenie miast w strefie granicznej przedgórzy i gór

Tab. 3. Density of cities in the border zone of the foothills and the mountains

Okres historyczny (lata)	liczba miast ogółem [Lm]	miasta w strefie granicznej [Lms]		współczynnik zagęszczenia miast w strefie granicznej [Zp]
			% ogółu miast	
I (IX w. – 1349)	34	13	38	9,50
II (1349.–1648)	87	27	31	7,75
III (1648–1772)	91	28	31	7,75
IV (1772–1945)	98	31	32	8,00
V (1945–1991)	99	31	31	7,75

Źródło: Opracowanie własne.

Najwyższe zagęszczenie miast w wąskiej strefie granicznej obserwujemy w okresie I. W kolejnych okresach wartości tylko nieznacznie się zmniejszają. Większość ośrodków położonych w tej strefie powstała w dwóch pierwszych okresach, gdy względy bezpieczeństwa odgrywały szczególnie dużą rolę przy wyborze lokalizacji przyszłych miast. W okresach późniejszych strefa ta, jak się wydaje, nie „przyciągała” osadnictwa w tym samym stopniu co wcześniej, a pojawiające się wraz z rozwojem cywilizacyjnym ograniczenia (brak przestrzeni pod zabudowę miejską, brak w pobliżu dużych obszarów rolniczych, czy wreszcie peryferyjne położenie względem głównych szlaków handlowych) mogły spowodować, że wiele z tych ośrodków rozwijało się słabo.

Analiza stopnia rozwoju miast w obrębie wąskiej strefy pomiarowej wykazała, że ich pozycja w regionie była na ogół nieco wyższa niż miast śródgórskich (Tabela 4). Obserwujemy zatem pewien wzrost znaczenia miast położonych w obrębie tej strefy w tych okresach, które można byłoby określić jako „niepokojne” (wojny, powstania, najazdy tatarskie). Tłumaczyć to można skupieniem zainteresowania mieszkańców miast w tych okresach na walorach obronnych terenu, a o te najłatwiej było właśnie blisko gór.

W okresie I, gdy większość badanych ośrodków dopiero powstawała, możliwość ucieczki w góry była zapewne dużą zaletą lokalizacji. Nawet znaczące ośrodki położone w strefie styku nie posiadały wówczas żadnych urządzeń obronnych (np. Stary Sambor), co sugerowałoby słuszność tego przypuszczenia.

Tab. 4. Stopień rozwoju miast w strefie granicznej przedgórzy i gór**Tab. 4.** Level of urban development in the border zone of the foothills and the mountains

Okres historyczny (lata)	współczynnik pozycji miasta w regionie [R] (wartość średnia dla miast w danym okresie)	
	strefa graniczna przedgórzy	obszary górskie
I (IX w. – 1349)	1,51	1,50
II (1349–1648)	1,52	1,22
III (1648–1772)	1,61	1,30
IV (1772–1945)	1,87	1,69
V (1945–1991)	1,57	1,40

Źródło: Opracowanie własne.

W okresie II, który był czasem relatywnie spokojnej kolonizacji (polskiej i węgierskiej), ośrodki poza strefą styku osiągnęły podobny poziom rozwoju, jak miasta położone w jej obrębie.

Natomiast w okresie III większość z ośrodków strefy styku nie rozbudowała znaczniejszych umocnień, a mimo to miała wyższy współczynnik rozwoju niż ośrodki całego obszaru badań. Wnioski nasuwają się podobne, jak w przypadku okresu I.

Wyniki dla kolejnych okresów (IV-V) sugerują utratę znaczenia walorów obronnych, wynikających z możliwości schronienia się w górach. Szczególnie okres V jest już zapewne czasem, gdy walory obronne tego rodzaju straciły zupełnie na znaczeniu i pozostały tylko ograniczenia (np. przestrzenne) rozwoju miast.

We wszystkich okresach wartości wskaźników dla ośrodków zakarpackich były znacznie wyższe, niż dla przedkarpackich (Tabela 5). Wiąże się to prawdopodobnie z ich odmienną przynależnością państwową.

Obszary Zakarpacia już w pierwszym okresie były pod władzą Węgier i przez dwa kolejne pozostawały politycznie oddzielone od pozostałych terenów karpackich. Główny grzbiet karpacki ochronił je od wielu pustoszących północ najazdów tatarskich i wojen. Odegrało to bez wątpienia olbrzymią rolę w nieprzerwanym rozwoju osadnictwa miejskiego na tym obszarze. Podstawowe procesy lokalizacyjne i rozwojowe oraz ich uwarunkowania przyrodnicze pozostawały jednak w ogólnych zarysach podobne jak na Przedkarpaciu, otwartym od północy na najazdy. Wyjaśnienia istotnych różnic między wartościami współczynników powinniśmy więc szukać nie tylko w sytuacji politycznej, ale także uwarunkowaniach przyrodniczych.

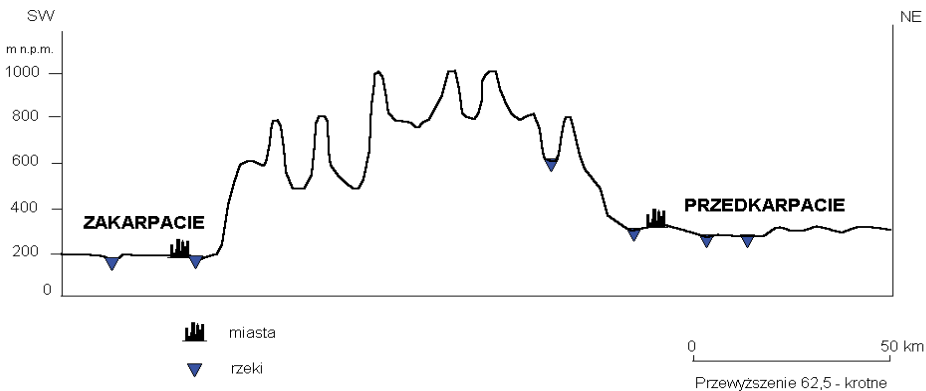
Tab. 5. Stopień rozwoju miast Przedkarpacia i Zakarpacia w strefie stykowej gór i przedgórz.

Tab. 5. Level of urban development in Precarpathia and Transcarpathia in the contact zone of the foothills and the mountains

Okres historyczny (lata)	współczynnik pozycji miasta w regionie [R] (wartość średnia dla miast w danym okresie)	
	Zakarpacie	Przedkarpacie
I (IX w. – 1349)	1,89	1,30
II (1349–1648)	2,20	1,28
III (1648–1772)	2,09	1,42
IV (1772–1945)	2,24	1,76
V (1945–1991)	2,15	1,40

Źródło: Opracowanie własne.

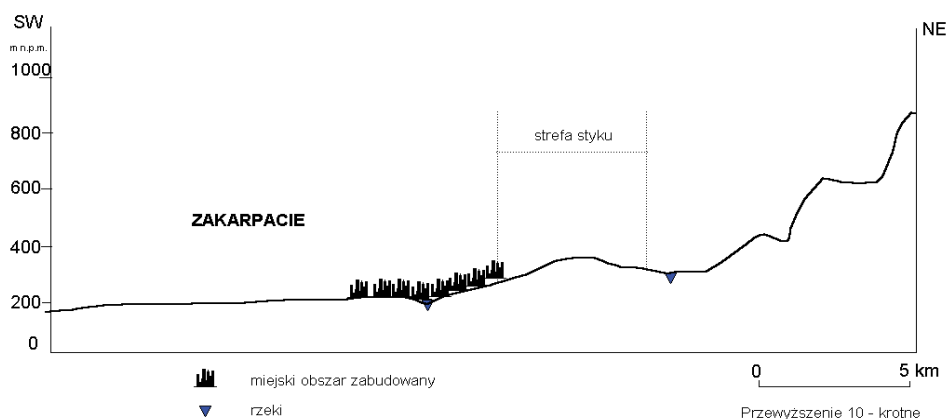
Zwróćmy uwagę na przekrój poprzeczny (na linii Mukaczewo – Drohobycz) przez grzbiet karpacki wraz z przedgórzami (Ryc. 3.).

Ryc. 3. Przekrój poprzeczny Karpat na linii Mukaczewo – Drohobycz

Fig. 3. Cross-section of the Carpathians along the Mukachevo – Drohobych line

Jak widać na przekroju, na Zakarpaciu góry opadają ku terenom równinnym bardziej stromo, a próg jest wyższy (600 m) niż na Przedkarpaciu (400–500 m). Co więcej, przedgórski pas przejściowy jest tam węższy, a więc z miast tam leżących jest bliżej zarówno do dających schronienie gór, jak i do oferujących obfitość wyżywienia równin. W kierunku Przedkarpacia stoki górskie opadają wprawdzie z podobnej wysokości (około 800 m n.p.m.), ale tylko do około 300

– 400 m n.p.m.

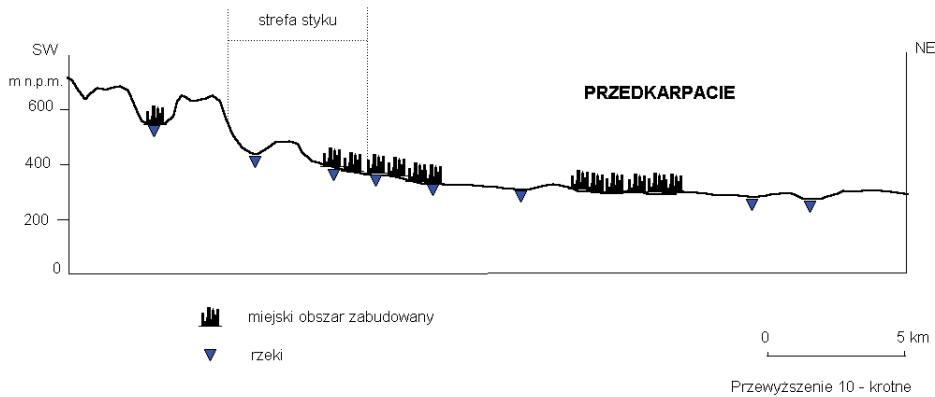
Ryc. 4. Profil terenowy przez Mukaczewo

Fig. 4. Land profile of Mukachevo

Zakarpacie oferuje człowiekowi do dyspozycji rozległe tereny równinne, położone bardzo blisko gór, podczas gdy wyżej położone tereny na Przedkarpaciu są znacznie silniej urzeźbione. Dla rolnictwa nie jest to zbyt korzystne. Kontrastowość „styku zakarpackiego” podkreśla dodatkowo wspomniany już duży gradient klimatyczny – od piętra umiarkowanie zimnego w górach do klimatu ciepłego na Nizinie Zakarpackiej. Na Przedkarpaciu różnica ta jest znacznie mniejsza. Wszystko to sprawia, że „amplituda krajobrazów” na Zakarpaciu jest większa.

Analiza szczegółowych profili morfometrycznych potwierdza te ogólne spostrzeżenia (Ryc. 4 i 5). Przedgórze zakarpackie charakteryzuje się średnią różnicą wysokości rzędu 600 m, zaś tereny przedkarpackie – tylko 400 m. Od Przedkarpacia do typowo rolniczych, terenów nizinnych i równinnych jest stosunkowo daleko (tereny położone w dolinie Dniestru spełniają wprawdzie funkcję ograniczonego terytorialnie rolniczego zaplecza, lecz warunki uprawy ziemi nie są tam tak korzystne jak na Nizinie Zakarpackiej), natomiast przedgórze zakarpackie szybko przechodzi w ciepłą i żyzną Nizinę Zakarpacką. Tak więc granica „góry – tereny równinne” jest znacznie węższa i bardziej wyraźna na Zakarpaciu.

Wydaje się więc, że relatywnie większe znaczenie miast zakarpackich położonych w wąskiej strefie granicznej przedgórzy południowych mogło wynikać m.in. z odmiennych uwarunkowań przyrodniczych. Silniej zaznaczona strefa gradientowa na Zakarpaciu stwarzała dogodniejsze warunki dla osadnictwa niż wyżej położone, bardziej pagórkowate i chłodniejsze tereny strefy granicznej Przedkarpacia.

Ryc. 5. Profil terenowy przez: Schodnicę; Borysław i Drohobycz

Fig. 5. Land profile of: Skhidnytsia; Boryslav and Drohobych

W obydwu zastosowanych podejściach najwyższe wartości współczynników określających zagęszczenie miast wystąpiły w okresie najdawniejszym (I). Być może, nie jest tu zjawisko przypadkowe. Okres średniowiecza na tych terenach był szczególnie burzliwy. Potencjalne zagrożenie najazdami mogło mieć wpływ na tak liczne lokalizacje w obrębie strefy przedgórz. Z powodu urozmaiconej rzeźby posiadały one dla osadnictwa miejskiego znaczne walory obronne. Ponadto ograniczenia dla rolnictwa, jakie stwarzały Karpaty, powstrzymywały zapewne „pochód” osadnictwa w głąb gór. Wydaje się, iż położenie większości podkarpackich miast tego okresu mogło stanowić kompromis między racjami bezpieczeństwa bytu społecznego a kwestiami pomyślnego rozwoju ekonomicznego miast (m.in. w związku z możliwościami żywienia ich ludności). Choć przez większość okresów historycznych (z wyjątkiem ostatniego) ludność miast w dużej mierze trudniła się rolnictwem, to jednak jej bezpośrednie związki z uprawą ziemi musiały być najsilniejsze właśnie w okresie początkowym. T. Tołwiński (1934) zwracał uwagę, że „...miasta bądź rozwijały się z dawnych wsi, w miarę sprzyjających warunków, bądź też były zakładane na nowo na gruntach wolnych w miejscach dogodnych dla osiedlenia się i uprawiania zajęć mieszczańskich, wśród których w czasach najdawniejszych rolnictwo stoi na pierwszym miejscu” (s. 32).

W przypadku wąskich stref gradientowych uzyskano wskaźniki zagęszczenia „miast stykowych” kilkakrotnie wyższe niż dla stref szerokich.

Wyjaśnienia wysokich wartości obliczonych współczynników można szukać również w charakterze samych karpackich przedgórz. Na Przedkarpaciu góry dość szybko przechodzą w pagórki, te zaś – w teren łagodnie pofalowany. Podobnie jest na Zakarpaciu, lecz tam owo „przejście” jest jeszcze wyraźniejsze.

Również współczynnik znaczenia miast w regionie (R), dotyczący ośrodków leżących w obrębie obu typów stref, wygląda różnie w odniesieniu do każdej

z nich. Jednak wszystkie wartości wykazują podobną tendencję zmian, rosnąc z każdym kolejnym okresem historycznym.

Wysoka wartość współczynnika dla okresu pierwszego na obszarach górskich ($R=1,50$), świadczyć może, że niektóre miasta śródgórskie miały wysoką pozycję w całym regionie. Wprawdzie w okresie tym było w górach zaledwie 7 miast, z tego jednak aż trzy (Chust, Tiacziw i Wyszkowo) odgrywały istotną rolę lokalną. Leżały bowiem na ważnym szlaku handlowym wzdłuż doliny Cisy i dlatego, mimo śródgórskiego położenia, mogły się szybko rozwijać. Nie bez znaczenia były zapewne również względy obronne o których już wspomniano.

Poza przytoczonym wyżej przypadkiem występuje zgodność kierunku zmian wartości współczynnika, określającego pozycję danego miasta w regionie. Rośnie on stopniowo wzrostu, a w okresie ostatnim notuje spadek. Przyczyn tego spadku może być kilka.

Po pierwsze, liczne miasta regionu zostały silnie zniszczone w wyniku II wojny światowej.

Po drugie, liczna ludność żydowska, która dominowała w rzemiośle i handlu małych i średnich uległa niemal całkowitej eksterminacji. Również ludność polska, stanowiąca znaczny odsetek mieszkańców miast tych terenów, poniosła ogromne straty w czasie ostatniej wojny, a także już po niej, w związku z przesiedłowaniem i przesiedleniami.

Po trzecie wreszcie, wchodząca na te tereny gospodarka centralnie planowana kierowała się specyficznymi ideologiczno-politycznymi celami. Rezultatem tej działalności była znaczna intensyfikacja rozwoju trzech wielkich ośrodków przemysłowo-administracyjnych: Użhorodu, Iwano-Frankowska oraz Czerniowiec, a także kilku mniejszych ośrodków przemysłowych, zwłaszcza Borysławia, Kołomyi i Mukaczewa. Natomiast dawna infrastruktura handlowa i produkcyjna wielu miast podupadła i ich ranga relatywnie zmalała.

Także inne czynniki mogły mieć wpływ na opisany wyżej upadek. Wraz z postępem techniki wojennej już na przełomie okresu III (1648–1772) i IV (1772–1945) względy obronne straciły na znaczeniu. Wraz z pojawieniem się w okresie IV (1772–1945) nowych technik transportu, pozwalających na szybki przewóz produktów rolniczych na duże odległości, miasta przedgórskie przestały korzystać głównie z zasobów żywnościowych najbliższych terenów. Głównym czynnikiem przyrodniczym, który aktywizował osadnictwo miejskie na przedgórzach były nadal surowce. Ale zarówno ropa naftowa, jak i drewno nie wymagają do ich pozyskania i przetworzenia pełnej miejskiej infrastruktury.

Porównując wyniki analiz przeprowadzonych dla dwóch, w odmienny sposób wyznaczonych, stref granicznych (szerokiej i wąskiej strefy styku przedgórzy i gór) należy pamiętać, że strefa szeroka obejmuje większe zaplecze żywnościowe i surowcowe miast niż wąska. Można tym wytłumaczyć wyższe średnie wartości rangowe dla tych miast, które znalazły się w szerszej strefie granicznej.

Podsumowując wyniki otrzymane przy zastosowaniu obydwu podejść należy stwierdzić, że w przypadku wąskiej strefy granicznej styku „góry-przedgórze” zaznacza się bardziej wyraźny jej związek z rozmieszczeniem miast. Szeroko zakrojona strefa przedgórska, obejmująca całe Przedkarpacie i Zakarpacie (i znacznie większą liczbę miast), okazała się natomiast dobrym narzędziem do badania szerzej pojętych przyrodniczych uwarunkowań rozwoju miast tego regionu. Z analizy wynika, że miasta w wąskiej strefie granicznej napotykały na pewne, przyrodniczo uwarunkowane, ograniczenia rozwojowe. W strefie tej widoczne staje się oddziaływanie gór ograniczających rozwój przestrzenny miast.

Jedyny okres, w którym miasta tej strefy odgrywały większą rolę, niż miasta poza nią, to okres I (IX w.–1349). W okresach późniejszych, ani ośrodki położone w obrębie wąskiej strefy przedgórskiej, ani też miasta położone w górach, nie osiągnęły takiego poziomu rozwoju (za wyjątkiem Užhorodu), jak ośrodki położone w szerokiej strefie przedgórze. Będąc rzadziej nękane najazdami rozwijały się one wolniej, lecz bardziej harmonijnie, bez kilkuletnich, czy nawet kilkunastoletnich, przerw powodowanych dziejowymi kataklizmami, tak częstymi na przedgórzach. Warto zwrócić uwagę na fakt, że zarówno w wąskiej, jak i szerokiej strefie stykowej „góry-przedgórze” niemal połowa obecnie istniejących lokalizacji powstała już w pierwszym okresie, a więc wtedy, gdy szczególnie istotnymi czynnikami miastotwórczymi były względy obronne. Zauważył to także Adam Malicki (1937), który w odniesieniu do pobliskiego Nadbuża stwierdził, że im wcześniej powstawało tam dane miasto, tym lepsze posiadało walory obronne.

Przeprowadzona w niniejszej pracy analiza przemawia na korzyść tezy, że granice fizycznogeograficzne wysokiej rangi, jak np. przedgórska strefa gradientowa (zarówno szeroko, jak i wąsko traktowana), miały w przeszłości – i mają nadal – duże znaczenie w procesach lokalizacyjno-rozwojowych miast.

Literatura

- Dumanowski B., 1968, The influence of geographical environments on distribution and density of population in Africa. S.9–33, *Africana Bull.*, nr 9, Warszawa
- Dumanowski B., 1982, Uwagi o poglądach dotyczących relacji człowiek-przyroda, s. 117–130, *Acta Universitatis Carolinae. Geographica* 2.
- Dumanowski B., Plit F., 1985, Metoda oceny środowiska przyrodniczego na przykładzie Afryki, S.9–40, *Prace i Studia Geograficzne*, t.8.
- Gocłowski A., 1992 *Przyrodnicze uwarunkowania lokalizacji i trwałości miast na Półwyspie Krymskim*, UW WGiSR, W-wa

- Kłoczowski J., (red), 2000, *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin
- Janiszewski M., 1973, Rola granic fizjograficznych w powstawaniu miast na Nizinach Polskich, *Geografia w Szkole* nr 5, s. 241–249, Warszawa
- Jędrzejczyk D., 1997, Antropogeografia polska XIX i XX wieku, Warszawa, WgiSR UW
- Kiełczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa*, PWN Warszawa
- Lechowicz M., 2002, *Uwarunkowania przyrodnicze położenia miast w ukraińskiej części Karpat od średniowiecza do czasów współczesnych*, praca doktorska, maszynopis
- Malicki A., 1937, Położenie geograficzne miast na Nadbużu, *Czasopismo Geograficzne*, 15, z. 1 s. 18–42
- Melnik A., 1999, *Ukraiński Karpaty – ekologo-landszaftoznawcze dosliżdienija*, Uniwersytet imienia Iwana Franko, Lwów.
- Richling A., 1992, *Kompleksowa geografia fizyczna*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa
- Semple E.Ch., 1932, *Geography of the Mediterranean Region. Its Relation to Ancient History*, Wyd. Constable & Co Ltd., London
- Sirko M., 1986, Kilka uwag o nowym arkuszu Mapy Osadnictwa Świata 1:1 000 000, Arkusz Lwów NM–35, *Polski przegląd kartograficzny*, t. 18, nr 14.
- Staszewski J., 1957, *Ekwidystanty morskie a rozmieszczenie człowieka na kuli ziemskiej w okresie 1940 i 1850*, rękopis, Sopot.
- Staszewski J., 1960, Środowisko geograficzne w nauce antycznej, *Zeszyty Geograficzne WSP w Gdańsku*, r.II, z.1.
- Tołwiński T., 1934, *Urbanistyka*, t. 1, Wyd. Zakładu Budowy Miast Politechniki Warszawskiej, Warszawa
- Witruwiusz, 1956, *O architekturze ksiąg dziesięć*. PWN, Warszawa
- Zierhoffer A., 1959, Zagadnienia rozmieszczenia człowieka na kuli ziemskiej, *Cz. Geog.* T XXX, z. 4. PWN, Wrocław-Warszawa

